TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA ESKİ BİR SIFAT-FİİL KALINTISI: {*-cı*}

Ali AKAR*

ÖZET

İçinde pek çok eski ve yeni dil biçimleri barındıran Türkiye Türkçesi ağızlarında, özellikle hayvanlar ile ilgili kavram alanı adlandırması çok geniştir. Bunlardan birisi de VIII. yüzyıldan itibaren Türkçe metinlerinde görülen {*-cı*} gelecek zaman ve sıfat-fiili ekidir. Bu yapı, günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında özellikle gebe hayvanları adlandırmada *kuzlacı* "kuzulayacak olan koyun", *bodlacı* "yavrulayarak olan deve" gibi kelimelerde yaşamaya devam etmektedir. Bu özellik dilin hayat tarzı ile olan doğru orantılı bağlantısını göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi Ağızları, Sıfat-fiil Ekleri, Kavram alanı

AN OLD ADJECTIVE-VERB REMAINDER {-CI} AFFIX IN TURKIYE TURKISH DIALECTS

ABSTRACT

In the Turkish accents of Turkey, where there are many old and new linguistic forms, the conceptual scope of the lexis for animals is particularly comprehensive. One of them is future tense and adjective-verb affix {*-cı*} that is seen in the Turkish texts written in VIII century. This affix is used in the words that are names to pregnant animals in today's Turkish accents of Turkey. For example, *kuzlacı* for sheep that is about to give birth, *bodlacı* for camel that is about to give birth. This shows the direct relationship of the language with the living style.

Key Words: Turkish dialects of Turkey, Particilpes, Conceptual scope

0. Giriş

Yazı dili, resmî bir erkin –çoğunlukla devlet-, ülkenin çeşitli ağızları içerisinden yalnızca birini tercih ederek yazılı hâle getirdiği bir "ağız"dır. Yazı dili olarak tespit edilen ağız, ölçünlüleştiği için günlük dil değişmelerinden çok fazla etkilenmezken, konuşma dili olarak kalan ağızlar, canlı dil örnekleri olarak yaşamalarını sürdürürler. Yazı dilinin 'teklik'i karşısında 'çeşitlilik' gösteren ağızlar, doğal olarak dilin eski ve yeni birçok yapısını bünyesinde

* Doç. Dr. Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla / TÜRKİYE. akar@mu.edu.tr

saklarlar. Bu özellik, ağızların koruyuculuğuyla değil, onların, yazı diline göre daha fazla dil verileri taşımalarıyla ilgilidir.

Ağızlardaki bu 'çeşitlilik havuzu'nu ses, yapı ve sözlük göstergeleri oluşturur. Bu üç unsur içerisinde en değişken ve dönüşmeye müsait olanlar ses değerleridir. Ağızlar yapı ve sözlük değerlerinden ziyade ses göstergelerinin değişmesinden meydana gelirler. Bu bakımdan bir ana lehçe grubunun ağızları, yapı ("ek") ve sözlük ("sözcük") değerleri bakımından önemli ayrılıklar göstermez. Bunlarda yalnızca kalıplaşma yahut kelimelerin görev değiştirmesi yoluyla oluşmuş yapı farklılıklarına rastlanır.

Sözlük değerlerinin değişmesi, dilin kendi iç gelişmesinden çok dış etkenlere bağlıdır. Göçler, başka kültürlerle ilişkiler, hayat tarzının değişmesi gibi dil dışı sosyal olaylar, sözlük değerlerinin farklılaşmasına yol açarlar. Türk dilinin X. yüzyıldan sonra yazılmış metinlerinde etkenlerin sözlük değerlerine yansımasını somut olarak görürüz.

Türk dilinin birçok eski ses, yapı ve sözlük değerlerini ihtiva eden Türkiye Türkçesi ağızları, XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklu ve Osmanlı coğrafyasında oluşmaya başlayan Oğuzca temelli yazı dilinin Asya evresini aydınlığa kavuşturmada zengin dil verileri de sunmaktadır. Bu itibarla Oğuz yazı dilinin oluşum sürecindeki sorunları, ağızlardaki ek çeşitlilikleri, söz türetme eğilimleri, kalıplaşmalar incelenerek ve bunların bölgelere göre dağılımları ele alınarak önemli ölçüde gün ışığına çıkarılabilir.

Zaman içerisinde Asya Oğuzcası ile olan ilişkileri en az düzeye inmesine rağmen Eski Türkçe dönemindeki pek çok ses, yapı ve söz malzemesi Türkiye Türkçesi ağızlarında saklanmıştır.[1] Bu malzemelerin incelenmesi sonucunda ağızların, Oğuzcanın yalnızca dil tarihini değil aynı zamanda oluşum sürecinde hangi lehçelerin ağızlarıyla ilişki içinde bulunduğunu öğrenebiliriz.

1. {–*cı*} Sıfat-Fiil Eki

Bu yapılardan biri de Eski Türkçede seyrek olarak kullanılan {–*cı*} gelecek zaman sıfat-fiilidir.

[1] Bu konuda bk. Ali AKAR, "Divanû Lügati't-Türk ile Anadolu Ağızlarındaki Ortak Unsurlar Üzerine Bir Deneme" *Divanû Lügat't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, TÜRKSOY Yayınları No: 11, 106-130, Ankara, 1999; "Trabzon Ağzında Eski Türkçe Leksik Unsurlar", *Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, Cilt II, 173-188, Trabzon, 2002; "*Derleme Sözlüğü* Verilerine Göre Uşak Ağzında Eski Türkçe Unsurlar", *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, Cilt I, 71-79, İstanbul, 2001

Köktürk ve Uygur metinlerinde gelecek zaman eki olarak yaygın ve kurallı olarak görülen {*–dAçI*} yanında {*–sIk*}, {*–gAy*} ve {*–çI*} biçimli ekler de görülür. Bunlardan {*–çI*} eki, Köktürk ve Uygurlardan kalan metinlerde *tägmä-çi men* "Hücum etmeyeceğim"; *yana içik ölmä-çi yitmä-çi sän* "Yine bana bağımlı ol, o zaman ölmeyecek yitmeyeceksin", *bu yolun yorısar yarama-çı* "Bu yoldan gidersek bizim için iyi olmayacak" (Tekin, 2000 : 190); *ölmeçi sen* "ölmemelisin", *tegmeçi men* "dokunmak istemiyorum", *bulunçı ol* "yetişecek" (Gabain, 1988 : 82); *kaçan nañ azük sözlamaçi men* "hiçbir zaman yanlış (kötü) söz söylemeyeceğim" (Tekin, 1976 : 57) gibi sınırlı sayıda örnekte görülür

Türkçedeki diğer zaman ekleri gibi bu da sıfat-fiil kökenli olduğundan yer yer bu görevle kullanılan örneklerine de rastlanır: *ürüñ äsri ingäk buzagula-çı bolmiş* "Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş" (Tekin, 2000 : 190).

Gabain, ekin Moğolca {*–çı*} eki ile bir bağlantısı olabileceğini görüşünü de ileri sürer (Gabain, 1988 : 82). Ayrıca bk. Poppe, 1992 : 146

Bu yapı, birkaç günümüz Türk lehçesinde de değişik işlevlerle görülür. Kumuk Türkçesinde 2. teklik şahıs emir eki[2], Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde gelecek zaman sıfat-fiili eki[3], Özbekçede emir eki[4], Altay Türkçesinde istek[5], Abakan Türkçesinde şart eki[6] ve Kırım Tatarcasında emir eki olarak görülür.[7]

2. {*–çı*} Sıfat-Fiil Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanımı

Tarihî ve bazı çağdaş lehçelerde zaman ve emir görevi ile kullanılan {*–çı*} eki, Türkiye Türkçesi ağızlarında koyun, sığır, manda ve deve gibi hayvanların gebelik durumlarını niteleyen isimler yapar. Ek, Eski Türkçe'de olduğu gibi isimden fiil yapan (*+lA* ve ara sıra benzeşme yoluyla *+na-*) ekinin üzerine gelerek "-AcAk olan" anlamına kalıcı isimler türetir.

1. *balaklacı*

balaklacı "Gebe manda" (Niksar ve köyleri-TOKAT; Ünye ve köyleri-ORDU) (DS *:* 498)

---

[2] *barčï* "geh!", *barmáčï* "geh nicht!" (Benzing, 1959 : 404)
[3] *köršü* "sieh doch!" (Menges, 1959 : 472)
[4] *yåzsäñizči* "schreiben Sie!" (Wurm, 1959 : 515)
[5] *kälzäñ či* "Wärest du gekommen!" (Pritsak, 1959 : 591)
[6] *parzañči* "Wenn du würdest!" (Pritsak, 1959 : 591)
[7] *Sol eliñniñ yarasını kösterçi!* "Sol elinin yarasını göstersene!" (AKAT, DS, s. 301)

balak+la-cı "malaklayacak olan manda" anlamıyla kalıplaşmıştır. *balak* sözü Türkçe sözlükte bulunmamaktadır. Bunun diğer bir şekli olan *malak* "manda yavrusu" anlamıyla karşılanmıştır. Söz, *bala* "çocuk" kelimesine +*k* küçültme eki getirilerek oluşturulmuştur (Eren, 1999 : 35).

2. *bodalacı*

bodlacı "Gebe deve" (Anbarcık, Gölhisar-Burdur; Fethiye ve köyleri-Muğla) (DS : 741); *botlacı* "Gebe deve" (Bozkır-Konya; Doğanbeyli-Adana; Anamur-İçel; Murtına-Antalya) (DS : 741); *botlaçı* "Gebe deve" İncekum-Silifke-İçel) (DS : 741); *börtleci* "Gebe deve" Kargacık-Alanya-Antalya) (DS : 741); *portlacı* "Gebe" (Ankara) (DS : 3470); *putlacı* "Doğuracak deve" (Konya) (DS : 3493)

bod+la-cı [<*botu+la-cı*] "Yavru doğuracak olan deve" anlamıyla kalıplaşmıştır. *Derleme Sözlüğü*'nde *bodlacı, botlacı, botlaçı, börtleci, portlacı, purtlacı* şekillerinde görülen kelimelerin hepsi *potuk* "deve yavrusu" +*la* isimden fiil yapma eki +*cı* gelecek zaman sıfat-fiili ekinin kalıplaşmasından oluşmuştur. *potuk* ise <*botu* "deve yavrusu" +*k* "küçültme eki" ile oluşmuştur (Eren, 1999 : 339)

3. *buzalacı*

buzalacı "Gebe" (Sarıkavak-Tarsus-İçel) (DS : 779); *buzūlacı* "Gebe" (Karakuş-Ünye-Ordu)[8] (DS : 779); *buyalacı* "Gebe" (Boyabat-Sinop)

buzalacı [<*buzağı+la-cı*] "Buzağı doğuracak olan inek" anlamıyla kalıplaşmıştır. *buyalacı, buzūlacı* biçimleri de aynı sözün fonetik değişikliğe uğramış türevleridir. Yaygın bir fonetik eğilim olan ünsüz erimesi sonucu bu kelimede hece kaynaşması meydana gelmiştir: *buza* <buzağı. *buyalacı* biçimindeki *buya* ise *boğa~buğa~buya* "boğa" kelimesine benzeşmiş olmalıdır.

4. *kulunlacı*

gunnacı "Gebe hayvan" (Afyon, Isparta, Burdur, Eskişehir, Çankırı, Çorum, Amasya, Malatya, Sivas, Ankara, Niğde, Konya, İçel, Antalya, Muğla) (DS : 2196); *gumlacı* "gebe hayvan" (Darende-Malatya) (DS :

[8] *Derleme Sözlüğü*'nde bu kelimeler *buğaz* maddesinde birleştirilmiştir. *buğaz* Konya'nın Başhöyük köyünden ve İstanbul'un Kadıçiftliği'nden alınmıştır. Bu yerleşim birimleri, Karaçay-Malkar Türkleri ile meskûn olduğu için verilerin bu maddede birleştirilmesi yanlıştır.

2196); *kulunlacı* "Karnında yavrusu olan at, eşek vb. hayvan" (Denizli) (DS : 2998); *kulunnacı* "Karnında yavrusu olan at, eşek vb. hayvan" (Çanakkale, Amasya, Ordu, Kırşehir, Niğde) (DS : 2998); *kunnacı* "Karnında yavrusu olan at, eşek vb. hayvan" (Isparta, Çankırı, Çorum, Amasya, Kahramanmaraş, Sivas, Niğde, Adana, İçel) (DS : 2998); *kurnacı* "Karnında yavrusu olan at, eşek vb. hayvan" (Bartın) (DS : 2998)

kulunlacı [<*kulun+la-cı*] "Kulunlayacak olan at, eşek, katır" sözünden kalıplaşan kelimenin *gumlacı, gunnacı, kulunnacı, kunnacı, kurnacı* şekillerinde fonetik değişikliğe uğramış söyleniş biçimleri de vardır. *kulun* "at, eşek yavrusu" anlamıyla ve küçük ses değişiklikleri ile tarihî ve çağdaş lehçelerde yaygın olarak görülür. (Eren, 1999 : 264-265)

5. *kuzlacı*

kuzlacı "gebe, doğuracak hayvan" (Isparta, Eskişehir, Amasya, Malatya, Urfa, Gaziantep, Maraş, Hatay, Sivas, Ankara, Kayseri, Adana, İçel) (DS : 3022), *guzlacı* "Gebe hayvan" (Amasya, Gümüşhane, İçel) (DS : 2196)

kuzlacı [<*kuzu+la-cı*] "kuzu doğuracak olan koyun" anlamından kalıplaşarak ortaya çıkmış bir biçimdir. Türkiye Türkçesi ağızlarında yaygın olarak görülen bu sözcük de *kuzula-* fiiline eski {*–cı*} sıfat-fiil getirilerek yapılmıştır.

6. *cıdalacı*

cıdalacı "Kavga arayan" (Kızılköy-Dinar-Afyonkarahisar) (DS : 896)

Genellikle gebe hayvan isimleri yapan {*–cı*} sıfat-fiil eki, bu kelimede farklı olarak *cıdala-* fiilinden kalıcı isim yapmıştır. *cıda* "kargı, mızrak" anlamında Moğolca bir alıntıdır (Eren, 1999 : 70). Kelime Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde de görülür (*TS*, 45).

SONUÇ

İnsanlar ve toplumlar, dilin dünyasında yaşadıkları için hayat tarzındaki bütün değişmeler dilde kendini gösterir. Yeni kavram alanları kazanarak sürekli gelişen ve değişen dil, canlılığını böylece evrilerek sürdürür. Yeni göstergeler, dilin ya söz yapma imkânları kullanılarak ya alıntılama yapılarak ya da dildeki mevcut göstergelere yeni / yan anlamlar yükleyerek oluşturulur.

Dil, hayat tarzının değişmediği toplumlarda ya da toplum kesimlerinde yeni göstergelere ihtiyaç duymaz. Genellikle hayvancılığa dayalı yarı göçebe bir ekonomiye sahip olan Oğuz boyları, Anadolu'ya göçtükten sonra da yüzyıllar boyunca bu yaşantılarını sürdürmüşlerdir. Yaşantı biçiminde bu değişmezlik, kendisini en iyi dil göstermiştir.

Türk dilinde kullanım sahası ve sıklığı fazla olmayan {*–cı*} gelecek zaman ve sıfat-fiil ekinin, Türkiye Türkçesinin ağızlarında kalıcı isimler hâlinde kalıplaşıp yaşaması, dilin hayat tarzı ile olan doğrusal ilişkisini göstermektedir.

KAYNAKÇA

[*AKAT*] Yürekli, Kevser, (1997), *Akıllı Kirpinen Ayneci Tilki (Akıllı Kirpi ile Hileci Tilki), Transkripsiyon, Tercüme, Metnin Grameri, Sözlük,* (Danışman: Yard. Doç. Dr. Zikri Turan), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

BENZING, Johannes, (1959), "Das Kumükische", *Philologiae Turcicae Fundamenta-I*, Wiesbaden

Derleme Sözlüğü [DS], Türk Dil Kurumu Yayınları: 211, Ankara, 1968-1982

EREN, Hasan, (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara

GABAIN, A. von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları: 532, Ankara

GÜNŞEN, Ahmet, (2006), "Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki ve Çekimi: ıcı/ici, ucu/ücü" *Turkishstudies Dergisi* (www.turkishstudies.net) C. 1, Sayı 2, DS : 55-80

MENGES, Karl Heinrich (1959), "Die Aralo-Kaspische Gruppe", *Philologiae Turcicae Fundamenta-I*, Wiesbaden

PRITSAK, Omeljan, (1959), "Das Altaitürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta-I*, Wiesbaden

POPPE, Nicholas, (1992), *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev. Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir

WURM, Stefan, (1959), "Das Özbekische", *Philologiae Turcicae Fundamenta-I*, Wiesbaden

Yeni Tarama Sözlüğü [*TS*], Türk Dil Kurumu Yayınları: 503, Ankara 1983

TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II: Maytrısimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi Yayınları: 263, Erzurum

TEKİN, Talat, (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara